

29. Maciejauskienė V. Lietuvių pavardžių susidarymas. XVIII – XVIII a. – Vilnius: Mokslas, 1991. – 320 p.
30. Palionis J. XVII a. antrosios pusės Punios parapijos asmenvardžiai ir vietovardžiai. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003. – 204 p. – ISBN 5-420-01517-X.
31. Ragauskaitė A. XVI-XVIII a. kauniečių asmenvardžiai. – Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005. – 212 p. – ISBN 9986-668-90-5.
32. Sinkevičiute D. Baltų dvikamienių asmenvardžių kamienas *gud-*: ryšiais *sugaud-* ir *kaikuriejo* variantai // *Baltistica* XLVI (2), 2011. – P. 299-310.
33. Trautmann R. Die altpreussischen Personennamen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974. – 204 s.
34. Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. – Vilnius, 1981. – P. 110.
35. Vanagas A. Lietuvos miestų vardai. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004. – 292 p. – ISBN 5-420-01531-5.
36. Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. – Vilnius: Mokslas, 1977. – 304 p.
37. <http://vietovardžiai.lki.lt>

УДК 81-373.6:[811.16+811.11+811.13]

Борщевський С. В.
(Київ, Україна)

ДОІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУБСТРАТ СЛОВ'ЯНСЬКИХ, ГЕРМАНСЬКИХ ТА РОМАНСЬКИХ МОВ І ЙОГО ПОЗАМОВНА БАЗА

Статтю присвячено проблемі співвіднесення мовних (типологічних) та позамовних (генетичних, антропологічних й археологічних) свідчень про наявність доіндоєвропейського субстрату в слов'янських, германських і романських мовах. Постулюється участь неіндоєвропейського (баскського, фіно-угорського, кавказького) компонента у процесах лінгво- й етногенезу на території доісторичної Європи.

Ключові слова: доіндоєвропейський субстрат, фонетична типологія, позамовні свідчення, слов'янські мови, германські мови, романські мови, лінгвоетногенез, неіндоєвропейський компонент.

Статья посвящена проблеме соотношения языковых (типологических) и внеязыковых (генетических, антропологических и археологических) свидетельств о наличии доиндоевропейского субстрата в славянских, германских и романских языках. Постулируется участие неиндоевропейского (баскского, финно-угорского, кавказского) компонента в процессах лингво- и этногенеза на территории доисторической Европы.

Ключевые слова: доіндоєвропейський субстрат, фонетическа типологія, внязькові свідчення, славянські мови, германські мови, романські мови, лінгвоетногенез, неіндоєвропейський компонент.

The article is devoted to the problem of correlating linguistic (typological) and extralinguistic (genetic, anthropological and archaeological) evidence for pre-Indo-European substratum presence in the Slavic, Germanic and Romance languages. The participation of non-Indo-European (Basque, Finno-Ugric, Caucasian) component in linguo- and ethnogenic processes on the territory of prehistoric Europe is postulated.

Key words: pre-Indo-European substratum, phonetic typology, extralinguistic evidence, Slavic languages, Germanic languages, Romance languages, linguoethnogeny, non-Indo-European component.

Постановка проблеми в загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Сучасна компаративістика характеризується тенденцією до зближення типологічного мовознавства з порівняльно-історичним [14; 22; 24], продовжуючи аналіз структурно-функціональних особливостей мов світу через зіставлення окремих мовних систем, підсистем та рівнів у діахронічному і синхронічному, зокрема й лінгвогеографічному, аспектах. Такий підхід сприяє з'ясуванню дискусійних питань лінгвоетногенезу, дозволяючи синтезувати класичну індоєвропейістику (Ф. Бопп, О. Х. Востоков, Я. Грім, Р. Раск, А. Шлейхер), метою якої була реконструкція індоєвропейської прамови, зі здобутками неолінгвістів (М. Бартолі, Дж. Бонфанте, В. Пізані, Б. Терраччіні, А. Тромбетті) та представників суміжних напрямів (Й. Шмідт, Г. Шухардт), які визнавали пріоритет етномовних контактів у процесах мовної дивергенції й конвергенції. Особливе місце в загальній теорії мовних контактів та етнічних впливів належить теорії субстрату (Г. І. Асколі), під яким розуміють сукупність рис мовної системи, що їх неможливо вивести з внутрішніх законів розвитку даної мови. Такі риси пов'язані з асимільованою місцевою мовою, яка раніше була поширена на цій лінгвогеографічній території [9: 497].

Незважаючи на широкий спектр студій, у яких компаративісти припускають доіндоєвропейське походження помітного шару лексем із давніх середземноморських мов, дискусійним залишається питання про співвіднесення лінгвістичних гіпотез та позамовних свідчень про доіндоєвропейський субстрат, фактологічна база яких дозволяє наблизитися до розв'язання багатогранної проблеми як слов'янського лінгвоетногенезу, так і походження мов інших народів Європи. Брак комплексних, інтегративних праць у цій галузі негативно позначається на об'єктивності результатів субстратологічних досліджень і зумовлює **актуальність** нашої розвідки.

Метою статті є системна ідентифікація мовних (типологічних) і позамовних (генетичних, антропологічних та археологічних) свідчень про доіндоєвропейський субстрат у слов'янських, германських та романських мовах.

Завдання статті:

- 1) визначити теоретико-методологічні засади вивчення феномена субстрату в контексті лінгвістичної контактології;
- 2) проаналізувати останні дослідження та публікації, що їх присвячено проблемі кореляції лінгвістичних гіпотез та позитивних позамовних даних про давнє

перебування неіндоєвропейських етносів на території Північної, Центральної та Західної Європи;

- 3) ідентифікувати лакуни в етимологізації типологічних свідчень про можливий вияв доіндоєвропейського субстратного впливу в сучасних європейських мовах й окреслити на цій основі перспективи дальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Наукові результати. Теоретико-методологічна концепція нашого субстратологічного дослідження базується на таких положеннях:

- 1) субстрат є наслідком глибинних мовних контактів і має вивчатися в контексті сучасної лінгвістичної контактології (В. М. Ярцева [23]) шляхом синтезу мовознавства із суміжними науками (У. Вайнрайх [6]);

- 2) явище субстрату передбачає етногенетичний процес, що супроводжується певними мовними наслідками (В. І. Абаєв [1: 58], О. Б. Ткаченко [20: 4]);

- 3) субстратні риси можуть виявлятися на будь-якому мовному рівні і діяти у формі тенденцій на різних етапах розвитку мови-переможниці (А. Мейє [13], Ю. Покорний [30]), проте дані кожного з мовних ярусів мають відзначатися системністю (Б. О. Сербренников [17: 152]).

У лінгвістичній контактології й донині науковці не дійшли однастайності у розв'язанні питання про роль давніх субстратів у розвитку мов.

Перлиною аргументації на користь доіндоєвропейського субстрату в слов'янських мовах виступає **фонетична типологія** праслов'янської мови, основною фонетичною рисою якої вважають так званий **закон відкритого складу** [2: 44, 183; 3: 107–108; 12: 18; 15: 25; 16: 38, 41] на тлі наявності помітного шару неетимологізованих лексем з елементами сингармонізму (напр. **lada* “дівчина”, **kobyła* “кобила”, **mogyla* “могила”, **matoga* “страховисько; привид”, **norava* “назва рослини”, **menina* “сережка; перстень” та ін.).

Відомо, що за милозвучністю українську мову часто порівнюють з італійською, яка містить потужний долатинський шар, залишений реліктовими мовами середземноморського регіону. Класичній латині були властиві спрощення в консонантних сполуках, а також гармонічність і рівномірність у звучанні складу (відсутність різкого перериву висхідної та низхідної ліній звучності) [21: 100–101]. Для сучасної італійської мови характерними є чергування варіантів прийменників, майже суцільна відсутність слів, що закінчуються на приголосний, асимілятивні процеси, наслідком яких стало спрощення у групах приголосних (*avvocato* “адвокат”, *direttore* “директор”). В іспанській та французькій мовах певні сполучення приголосних не сприймаються мовою під впливом субстрату. Ця теза підтверджується доіндоєвропейською баскською мовою, в якій скупчення приголосних (особливо в анлауті) не допускаються значно частіше, ніж у вищезгаданих романських мовах.

Середземноморський (басксько-кавказький та близькосхідний) вплив простежується не лише в романських, а й у германських мовах, причому як у давніх запозиченнях із невідомого праджерела, напр.: прагерм. **silbr-* “срібло” з балто-слов'янськими паралелями [8: 451], так і в кардинальних змінах, що їх зазнала спільногерманська система приголосних фонем. Вичерпний огляд історико-фонологічних досліджень, присвячених еволюції германської фонологічної системи, див. у ґрунтовній монографії українського германіста Р. В. Васька [7: 74–93], який, зокрема, зазначає, що “перебудова спільногерманської

системи фонем була зумовлена глибокими змінами в типологічній характеристиці індоєвропейських мов у порівнянні зі спільноіндоєвропейською прамовою” [7: 80].

Відомо, що причиною першого германського пересуви приголосних деякі компаративісти, зокрема А. Мейє та Дж. Хокінс, уважали вплив фонетичних навичок носіїв догерманської субстратної мови. Таке припущення дало підстави певний час сумніватися в індоєвропейському походженні германських мов [9: 119–120].

Деякі сучасні германісти, зокрема Р. Майльхаммер [28], зосередили увагу на пошуку можливих морфологічних свідчень про доіндоєвропейський субстрат, до яких відносять наявність сильних дієслів, що належать до базисної лексики й не мають надійних відповідників за межами германських мов.

Не знаходить задовільного індоєвропейського пояснення така типологічна риса англійської мови, як наявність помітного корпусу т. зв. “коротких слів” – одноморфемних лексем з CVC-структурою (напр. *pig* “свиня”, *dog* “собака”, *cat* “кішка”), що поряд із низкою інших грамагічних характеристик зближує англійську з мовами ізолятивного типу й може розглядатися в контексті контактологічної континентальної доісторії германських мов. На потужний доіндоєвропейський шар у лексиці цієї групи мов неодноразово вказували В. Брім, В’яч. Вс. Іванов, М. Я. Марр та ін. [4; 9: 97; 11], генеалогічно пов’язуючи його насамперед із мовами кавказької сім’ї. Останнім часом висловлюються цікаві, але надто сміливі припущення (Ю. Л. Мосенкіс) про зв’язок догерманського субстрату, а саме мови найдавніших історично засвідчених мешканців Британських островів – піктів, з енісейськими мовами [5: 16–17, 40, 42–44, 50–52, 57, 61, 75]. Пор.: [18: 41]. Такі лінгвістичні гіпотези видаються перспективними, проте потребують уточнення на базі більш системної аргументації, що має підтвердити їх наукову коректність.

Вартим уваги є той факт, що доіндоєвропейський субстрат як гіпотетично реконструйованих, так й історично засвідчених прамов Європи системно функціонує в сучасних європейських мовах і має надійну позамовну базу.

Зі слов’янським глото- та етногенезом фахівці різного профілю так чи інакше пов’язують давньоземлеробську трипільську культуру (V–III тис. до н. е.), хоча її лінгвістична атрибуція залишається проблематичною, а раннє поширення неіндоєвропейських народів у Західній Європі часто співвідносять із доіндоєвропейськими мегалітичними культурами. Максимальна концентрація загадкових поховальних споруд спостерігається у середземноморсько-кавказькому регіоні та пов’язується з пращурами сучасних басків [10: 50]. Уважають, що такі споруди виступали не тільки місцем ритуальних церемоній і поховань, але й астрономічних спостережень [18: 13]. Сказане вище повною мірою стосується найвідомішого британського мегаліта Стоунхендж, спорудження якого проходило в кілька етапів і супроводжувалося послідовною зміною гіпотетично гетерогенних археологічних культур – Пітерборо, Віндмільхілл, а також культури дзвоноподібних келихів.

Особливої ваги для субстратологічних пошуків набувають новітні дослідження у галузі інших суміжних із мовознавством наук – краніологічної антропології (Е. Варрен, Е. Манкер) та палеоєнетики, якими встановлено належність кельтів Британських островів до фінонордичного антропологічного типу [19: 56]. К. М. Тищенко, оминаючи питання про існування неіндоєвропейського погляду на мову трипільської культури і не пов’язуючи (на відміну від Ю. Л. Мосенкіса) праслов’янську відкритоскладовість з давньокрітськими писемностями,

догрецьким чи дошумерським (прототигрським) субстратом [15], припускає фінський фонетичний вплив як один із головних чинників диференціації праслов'янської мови [19: 78].

У світлі новітніх даних не викликає сумніву той факт, що носіями неолітичних культур Європи були племена різної етномовної належності. Це підтверджується фактом зміни антропологічних типів при просуванні давньобалканських культур у районі Південно-Західної Європи, зокрема й на території сучасних Іспанії та Великої Британії, що зазнали помітного впливу давніх цивілізацій Близького Сходу та Східного Середземномор'я [26: 50; 29: 108]. М. Гімбутас, В'яч. Вс. Іванов, Ю. Л. Мосенкіс та ін. пов'язують індоєвропеїзацію з розселенням прийшлих зі Сходу (Анатолія, Середня Азія) етнокультурних масивів, що в III тисячолітті до н. е. нашарувалися на доіндоєвропейський субстрат (швидше за все, субстрати) Балканського півострова, а згодом підкорили всі інші райони Європи, крім Басконії. Це припущення знаходить підтвердження у працях західноєвропейських лінгвістів (J. Hubschmid, M. Wagner) та генетиків (L. Cavalli-Sforza, P. Menozzi, A. Piazza), які, з одного боку, постулюють участь північноафриканського (субстратного) компонента в етногенезі басків [27], а з другого – констатують спорідненість популяцій басків, сардів та етносів Кавказу щонайменше у двох базових генетичних компонентах [25: 272–276].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У ході дослідження з'ясовано, що методологічно правильно організоване вивчення субстратного матеріалу передбачає обов'язкове дотримання принципів системності, історизму та синтезу суміжних із мовознавством наук.

Результати субстратологічних розвідок, що ґрунтуються як на мовних (типологічних), так і позамовних (генетичних, антропологічних та археологічних) свідченнях, дають підстави переглянути низку постулатів класичної індоєвропеїстики (зокрема, славістики) на користь урахування участі неіндоєвропейського компонента у процесах лінгво- та етногенезу на теренах доісторичної Європи. Важливим джерелом вивчення характеру мовно-культурних контактів індоєвропейських племен із носіями давніх субстратних мов є транс'європейські й транс'євразійські ізоглоси, що вказують на доцільність залучення широкого лексичного матеріалу мов Євразії та Північної Африки. Таким чином, до перспектив подальших досліджень зараховуємо:

- 1) з'ясування походження низки германських та кельтських лексем, що не мають задовільної індоєвропейської етимології, передусім в аспекті гіпотетичного зв'язку догерманського і докельтського субстратів з енісейськими мовами;
- 2) системне дослідження слів'яно-тюркської та слів'яно-фіно-угорської міжмовної взаємодії найдавнішої пори;
- 3) поглиблене діахронічне вивчення характеру басксько-фіно-угорських контактів, з одного боку, та фіно-угорсько-кавказьких, з другого, що були можливі до появи індоєвропейців у Західній Європі.

Залишаючи за собою право не погоджуватися з конкретними етимологіями, ми підтримуємо загальний напрям етимологічних пошуків, в основі яких – визнання факту давньої культурної місії неіндоєвропейських народів на Європейському континенті, що здобуває дедалі потужнішу доказову базу у світлі новітніх наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. О языковом субстрате / В. И. Абаев // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956б. – Т. 9. – С. 57–69.
2. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков / Самуил Борисович Бернштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.
3. Бирнбаум Х. Праславянский язык : достижения и проблемы в его реконструкции / Хенрик Бирнбаум ; [пер. с англ. и общ. ред. В. А. Дыбо, В. К. Журавлева]. – М. : Прогресс, 1987. – 512 с.
4. Брим В. А. Состав и характер неразъясненных элементов в германских языках / В. А. Брим // Яфетический сборник. – Пг., 1923. – Вып. II. – С.18–31.
5. Бура Х. В. Англійська та спільногерманська лексика невідомого походження в контексті проблеми генези англійської мови / За ред. Ю. Л. Мосенкіса. – К. ; Умань : ПП Жовтий, 2010. – 120 с.
6. Вайнрайх У. Языковые контакты : состояние и проблемы исследования / Уриэль Вайнрайх ; [пер. с англ. и коммент. Ю. Жлуктенко]. – К. : Вища школа, 1979. – 264 с.
7. Васько Р. В. Давньогерманський консонантизм : парадигматика і синтагматика. Монографія / Роман Володимирович Васько. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 304 с.
8. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков : в 2 т. / В. В. Левицкий. – Винница : Нова Книга, 2010. – Т. 1. – 616 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Марковин В. И. Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза абхазо-адыгов / Владимир Иванович Марковин. – Нальчик : Эльбрус, 1974. – 56 с.
11. Марр Н. Я. Баскско-кавказские лексические параллели / Николай Яковлевич Марр. – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – 192 с.
12. Мейе А. Общеславянский язык / Антуан Мейе ; [пер. с франц. П. Кузнецов]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1951. – 492 с.
13. Мейе А. Основные особенности германской группы языков / Антуан Мейе ; [пер. с франц. В. Жирмунский]. – 2-е изд., стер. – М. : УРСС, 2003. – 168 с.
14. Мельничук А. С. Сочетание сопоставительно-типологического и сравнительно-исторического методов при исследовании славянских языков / А. С. Мельничук, В. Т. Коломиец, Т. Г. Линник // Слов'янське мовознавство. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 53–85.
15. Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К. : НДІТІАМ, 2001. – 164 с.
16. Нахтигал Р. Славянские языки / Райко Нахтигал ; [пер. со словен. Н. Елкина]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – 344 с.
17. Общее языкознание : Методы лингвистических исследований / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1973. – 320 с.
18. Походження англійської мови в контексті історії британської культури / [Болобан М. А., Бура Х. В., Грабовий П. М., Мосенкіс Ю. Л., Переверзев Д. І., Синишин Р. І.] / Академія наук вищої освіти України. Рада молодих учених. – К. ; Умань : ПП Жовтий, 2010. – 86 с.

19. Тищенко К. Мовні контакти : свідки формування українців / Костянтин Тищенко. – К. : Аквілон-Плюс, 2006. – 416 с. (64 карти, 77 іл.)
20. Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Наукова думка, 1989. – 208 с.
21. Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – 272 с.
22. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (Гніздовий підхід) : Монографія / Тетяна Олександрівна Черниш; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Ін-т філології. – К. : [б. в.], 2003. – 488 с.
23. Ярцева В. Н. Теория взаимодействия языков и работа У. Вайнрайха “Языковые контакты” / В. Н. Ярцева // Вайнрайх У. Языковые контакты : состояние и проблемы исследования / Уриэль Вайнрайх. – К. : Вища школа, 1979. – С. 5–16.
24. Birnbaum H. The Slavonic Language Community as a Genetic and Typological Class / H. Birnbaum // Die Welt der Slaven : Halbjahresschrift für Slavistik. – München : Verlag Otto Sagner, 1982. – Jahrgang XXVII, Heft 1. – S. 5–43.
25. Cavalli-Sforza L. L. The History and Geography of Human Genes / L. L. Cavalli-Sforza, P. Menozzi, A. Piazza. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – 1088 p.
26. Daniel G. E. The Western Mediterranean / G. E. Daniel, J. D. Evans. – Cambridge : Cambridge University Press, 1967. – 72 p.
27. Hubschmid J. Sardische Studien. Das mediterrane Substrat des Sardischen, seine Beziehungen zum Berberischen und Baskischen sowie zum eurafrikanischen und hispano-kaukasischen Substrat der romanischen Sprachen / Johannes Hubschmid // Romanica Helvetica. – 1953. – Vol. 41. – 137 S.
28. Mailhammer R. The Germanic Strong Verbs : Foundations and Development of a New System / Robert Mailhammer ; [W. Bisang, H. H. Hock, W. Winter (Eds.)]. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2007. – 262 p. – (Trends in Linguistics. Studies and Monographs ; 183).
29. Piggott S. British Prehistory / Stuart Piggott. – Oxford : Oxford University Press, 1949. – 208 p.
30. Pokorny J. Das nicht-indogermanische Substrat im Irischen / J. Pokorny // Zeitschrift für celtische Philologie. – 1927. – Bd. XVI–XVII. – S. 95–127.